

ОКРЕМІ ПИТАННЯ ОБҐРУНТУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СВІТЛІ РЕФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ

Аналізуючи питання кримінально-правової відповідальності у світлі прийняття в Україні у 2008 р. Концепції державної політики у сфері кримінальної юстиції і забезпечення правопорядку в Україні (далі – Концепція) [16], слід насамперед зазначити, що воно знаходиться в площині дослідження різних галузевих наук, серед яких: філософія, філософія права, психологія, адміністративне право, кримінально-процесуальне право, кримінологія, частково криміналістика і кримінальне право.

Взагалі зазначимо, що питанням кримінальної відповідальності в різні часи опікувалися такі вчені, як Л.В. Багрій-Шахматов, Ю.В. Баулін, А.І. Бойцов, Я.М. Брайнін, Т.А. Гончар, П.С. Дагель, І.М. Даньшин, Н.С. Лейкіна, М.П. Карпушин, В.І. Курляндський, П.С. Матишевський, І.С. Ной, В.І. Осадчий, В.С. Прохоров, А.І. Санталов, В.Г. Смирнов, Н.А. Стручков, А.Н. Тарбагаєв, В.М. Хомич [Див.:

3, 5, 6, 8, 10, 11, 13, 14, 19] та ін.

У названій Концепції відзначається, що за роки після проголошення Україною державної незалежності і прийняття Конституції кримінальна юстиція не зазнала суттєвих перетворень. Теорія кримінального права й теорія кримінального процесу не позбулися доктринальної спадщини радянської доби, а Кримінальний кодекс України 2001 р. концептуально не відрізняється від Кодексу 1960 р.. Тому метою даного правового документа є становлення в Україні системи кримінальної юстиції й органів правопорядку, що функціонує на засадах верховенства права відповідно саме до європейських, а не радянських стандартів і гарантує додержання прав й основоположних свобод людини й громадянина.

Також Концепція проголошує необхідність охоплення в подальшому всіх кримінально-караних діянь новим узагальнюючим поняттям – «кримінальні

правопорушення» з його відповідною видовою диференціацією за ознаками й особливостями, притаманними кожному з видів, на *злочини і кримінальні проступки*.

За основні критерії такого розподілу пропонується взяти: (1) ступінь небезпеки кримінально-караного діяння для особи, суспільства чи держави; (2) вид кримінально-правових наслідків. Іншими словами, виходячи з тексту Концепції кримінальними правопорушеннями визнаватимуться *злочини* – діяння, вчинення яких становить найвищу й високу за ступенем небезпеку для особи, суспільства чи держави, одним з видів покарання за які має бути позбавлення волі, в тому числі довічне. Учинення злочину матиме наслідком судимість особи; *кримінальні проступки* – діяння, скоєння яких має низьку за ступенем небезпеку для осіб, суспільства або держави, вчинення яких не матиме наслідком позбавлення волі чи судимості особи. За вчинення кримінальних проступків пропонується передбачити відповідальність також особи юридичної.

Запровадження вказаних новацій потягне за собою перегляд певних положень Кримінального кодексу України (далі – КК) в частині поділу його Особливої частини на окремі глави

про злочини та кримінальні проступки. Визначення особливостей відповідальності фізичних та юридичних осіб за кримінальні проступки (положення щодо суб'єкта правопорушення, його осудності й вини, співучасті, видів покарань, звільнення від покарання та їх відбування, судимості) тощо.

Вбачається, що будь-які суттєві зміни й реформування кримінальної юстиції в Україні, про які зазначалося вище, вимагають значно виваженого й ретельного вивчення всіх чинників, що впливають на створення концептуальних засад кримінально-правової відповідальності. Запропонована в Концепції позиція цілком відбиває європейський підхід до такої категорії, як кримінальна відповідальність. Однак, зважаючи на історичні умови розвитку України, доцільно було б все ж таки насамперед переконатися в можливостях реалізації такої концепції в нашій державі. Адже такі нібито «дріб'язкові» зміни, що полягають у «простому» поділі правопорушень (за Концепцією – кримінальних правопорушень) на злочини і кримінальні проступки, введення до КК поняття «кримінальне правопорушення», встановлення кримінальної відповідальності за *кримінальні проступки* поряд з фізичними також юридичних осіб тягнуть за

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

собою досить суттєві зміни в поглядах на кримінальну відповідальність фізичних та юридичних осіб, на поняття складу злочину в досудовому слідстві, в судовому провадженні, у системі освіти тощо.

З огляду на зазначене вважаємо за необхідне звернутися до аналізу, власне, категорії відповідальності. Як видиться, без усвідомлення сутності цього поняття неможливо належним чином охарактеризувати поняття кримінальної відповідальності, тим більше, що від правильного його визначення залежить успіх втілення в життя реформ кримінальної юстиції в Україні, бо всі запропоновані шляхи не означають вплив останніх на кримінальну відповідальність у цілому. Наприклад, при умовному поділі *кримінальних правопорушень на злочини і кримінальні проступки* не враховується етимологічне значення терміна «проступок». У системі юридичної відповідальності він може бути дисциплінарним, адміністративним, тобто за своєю сутністю взагалі кримінально не карається. А твердження, що кримінальні проступки не тягнуть за собою судимості, не зважає на те, що судимість – це один з обов'язкових складників кримінальної відповідальності як найсуворішого виду відповідальності юридичної. Обговорюючи можливість

кримінальної відповідальності юридичних осіб, Концепція також не бере до уваги її особливостей саме як особистої персональної відповідальності за вчинене.

Звертаючись до категорії відповідальності (в цілому), підкреслимо, що поруч із філософсько-соціологічною проблемою співвідношення здатності і спроможності людини (передусім саме людини – фізичної особи, а не юридичної) виступати суб'єктом (виконавцем) своїх дій постають і більш конкретні питання, як-то здатність людини (а) свідомо й добровільно дотримуватися встановленого порядку й вирішати намічене завдання, (б) можливість здійснювати правильний моральний вибір, (в) уміння досягати бажаного результату, а також пов'язані із цим питання, (г) правоти чи неправоти, (д) можливості схвалення чи осуду її вчинків, (е) її заохочення чи, навпаки, покарання. У всіх етичних і правових ученнях відповідальність розглядається у зв'язку з філософським поняттям «воля». Відповідальність – це категорія етики й права, що відбиває особливе соціальне й морально-правове ставлення людини (особистості) і громадянина до суспільства (людства в цілому), що характеризується виконанням її морального обов'язку і правових норм. Зауважимо, що в деяких випад-

ках категорія «відповідальність» ставиться в залежність від відповіді на запитання, чи можна взагалі вважати людину (громадянина) вільною у своїх діях (з урахуванням співвідношення понять «воля» і «необхідність»).

Вочевидь, що проблема відповідальності має історично-конкретний характер і повинна розглядатися на підставі аналізу реальної волі людини саме в цих історичних умовах. Як видиться, що розбудова демократичного суспільства має певним чином збільшувати міру особистої волі й одночасно соціальної й моральної відповідальності кожного окремо. У правовому полі цивільно-правова, адміністративно-правова і кримінально-правова відповідальність встановлюються не тільки за допомогою фактичного з'ясування ознак правопорушення, а й з огляду на обставини виховання правопорушника, його життя й діяльності, ступеня усвідомлення вини й можливості виправлення в подальшому. Усе це достатньою мірою зближує юридичну відповідальність з моральною і, навпаки, є підтвердженням соціальної природи будь-якого її виду відповідальності юридичної.

Соціальна природа кримінально-правової відповідальності, як і кожного з видів відповідальності юридичної, має під-

ґрунтам дуже багато чинників, які не є правовими, (однак провести чітке розмежування між ними неможливо). Серед цих чинників можна назвати загальні суспільні вимоги до підвалин співжиття, моральну відповідальність, традиції, звичаї, моральні цінності, що існують у даному суспільстві, тощо. Це багаторічний досвід співіснування людей у досить специфічній формі об'єднання – державі. Не зупиняючись на історичній ході розвитку окремих держав і формуванні їх громадянського суспільства (хоча цілком очевидно, що кожен історичний етап розвитку державності тягне за собою певні зміни в побудові суспільних відносин, а також у вимогах, що ставляться перед суспільством до виконання всіма його членами в межах суворо окресленої кордоном території), зазначимо, що, незважаючи на свої форми й сутність, відповідальність у переважній більшості випадків полягає в прагненні людей (відповідного соціуму) до встановлення справедливості, рівноправ'я, дотримання порядку й виконання зобов'язань.

Так, вважається, що директиви правового закону не тотальні, а виборчі [3]. Вони не перешкоджають тим стихійним проявам людської природи, в яких бракує деструктивної спрямованості. Лише суто руйнівні,

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

небезпечні для суспільства стихійні й свідомі акції зустрічають з боку закону належну протидію заборонного характеру. Закон права виступає останнім і найбільш радикальним засобом контролю за соціальною поведінкою тих індивідів, за для яких виявилось недостатньо таких соціальних засобів регуляції, як звичаї, релігія й мораль. Він має свою специфіку щодо способів впливу на своїх адресатів. Для тих, хто його добровільно виконує його вимоги, закон обмежується тим, що пропонує еталонні зразки належної соціальної поведінки за допомогою різних культурних форм. Для тих же, хто його ігнорує, передбачає засоби примусу до належної поведінки. Іншими словами, він має за мету впорядкування соціальних (суспільних) відносин, надання їм необхідної сформованості, що в кінцевому рахунку необхідно для успішного розвитку будь-якої людської цивілізації.

В умовах змінності суспільних відносин закон дозволяє зберігати історичне наступництво у перетвореннях, що відбуваються. Без відповідної нормативної підстави не змогла б скластися жодна локальна правова цивілізація. Правова реальність формується як сфера життєдіяльності людей, узята в тому обсязі, в якому вона підлягає

нормативно-правовому регулюванню.

Законослухняність окремих осіб спирається в переважній більшості не на зовнішні, а на внутрішні (при тому досить глибокі), так би мовити, «передправові» рівні нормативної саморегуляції морального, а часом і релігійного характеру. Хоча, зауважимо, з кожним роком нівелювання моральності суспільства стає все більш очевидним. Інакше кажучи, скільки людей становлять собою соціум, стільки й шляхів, якими закон входить у правосвідомість окремої особистості і змушує її сформулювати для себе власні принципи своєї соціально-правової поведінки, після осмислення яких виникає необхідність їх змін чи вдосконалення.

Соціальний порядок неможливий без координації дій між різними елементами і структурними підрозділами, що входять до складу суспільної системи. Координація припускає взаємну підпорядкованість різнорівневих елементів і підсистем, відносин дисципліни, субординації між ними. Соціальні передумови кримінальної відповідальності більш виразні в силу дійсно колективістського характеру суспільства, хоча за останні часи так званого «дикого капіталізму» останній стає дедалі розпливчастим. Тут залежність особис-

тості від суспільства, їх взаємна солідарність визначаються самою природою суспільних відносин, сплетінням воєдино їх взаємоінтересів.

Живучи в суспільстві і вступаючи в різноманітні суспільні відносини, людина усвідомлює, що її поведінка і вчинки мають погоджуватися з його інтересами й вимогами. Це припускає не тільки залежність індивіда від співтовариства людей, до якого він сам належить, а й його постійну підзвітність і відповідальність. Такий зв'язок є природним і стає умовою для нормального формування особистості в суспільстві. Вважаємо, що держава має все-таки виступати гарантом становлення людських відносин на дійсно колективістських засадах. Звідси випливає, що як правові норми, так і встановлені ними форми відповідальності (у тому числі кримінальна), мають соціально зумовлений характер.

Отже, вирішення питання про *обґрунтованість* кримінальної відповідальності певною мірою пов'язано з аналізом закономірностей розвитку особистості, з оцінкою безлічі чинників та обставин її виховання. Процес формування особистості об'єктивний, що залежить перш за все від соціально-економічних умов, політичних процесів, характеру і структури суспільної свідомості,

нарешті, від реальної обстановки й морально-психологічної атмосфери в колі безпосереднього оточення індивіда. Своє значення, звичайно, має й цілеспрямований виховний вплив.

Соціальна природа кримінально-правової відповідальності полягає в ініціюванні й визначенні відповідним соціумом належних варіантів поведінки в окремо взятому суспільстві, що супроводжується встановленням і розмежуванням злочинної й незлочинної суспільно-небезпечної поведінки в межах необхідності захисту своїх прав і свобод, а також державності.

Юридична природа кримінально-правової відповідальності полягає в нормативному врегулюванні суспільно безпечної поведінки члена соціуму й визначенні від імені держави й за державним осудом, у межах суспільних відносин (кримінальних правовідносин) суспільно небезпечної злочинної поведінки крізь призму зобов'язання особи, яка вчинила злочин, зазнавати передбачені й узгоджені законом ті обмеження своїх прав і свобод, які не суперечать Конституції України [1].

Поведінка людини в суспільстві визначається не тільки закономірностями суспільної потреби, й політичним режимом, зокрема правом. Особа може усвідомлювати необхідність пев-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

ної поведінки, але, щоб здійснити акт поведіння, вона повинна мати до цього волю, тобто володіти політичною волею, що знаходить своє вираження в праві. Свобода волі без волі політичної – порожній звук.

Правильне визначення співвідношення філософського поняття волі як пізнаної необхідності та її політичного розуміння як наявності прав та обов'язків має велике значення для вирішення питання про свободу волі в праві. Чим краще людина усвідомить закономірності суспільного розвитку і чим право зрозуміліше їх виражає, тим більше визначатиметься розуміння нею необхідності дотримання норм права. Найбільш сприятливі умови щодо цього створюються в демократичній державі, де режим волі в царині державного життя цілком відповідає усвідомленню окремою особою свободи своїх дій. Положення про те, що злочин – це акт вільного волевиявлення, відіграє винятково важливу роль у кримінальному праві. Визнаючи злочин довільною поведінкою особи, ми визнаємо останню відповідальною за свої дії. Тому положення про кримінальну відповідальність юридичних осіб й викликає відповідні сумніви, бо їх характеристика не передбачає наявності особистого волевиявлення.

Детерміністичне пояснення

людської волі дає можливість правильно вирішити питання про відповідальність людини за свої суспільно небезпечні діяння. Проблема відповідальності в праві може бути розв'язана тільки на підставі правильного розуміння її психо-фізичного аспекту, співвідношення матерії і свідомості, психічного й фізичного на основі теорії відображення [13]. Психологічне обґрунтування кримінальної відповідальності й покарання належить до числа найбільш неоднозначних питань юридичної психології. Якщо виходити з того, що психологія – наука про закономірності психічної діяльності особистості та про їх реалізацію в поведінці людини, то цілком очевидно, що й предмет юридичної психології включає базові закономірності правового регулювання цієї діяльності на рівні формування концепції законодавства.

У цьому зв'язку треба відзначити важливість і своєчасність постановки окремими вченими питання про необхідність дослідження юридичною психологією закономірностей правового регулювання у сфері боротьби зі злочинністю [Див.: 9; 17].

У світлі викладеного напругливі спроби (починаючи з 60-х років) законодавця розширити використання даних про особистість і мотиви її поведінки

у вирішенні питань кримінальної відповідальності й покарання і порушити проблему кримінальної відповідальності осіб юридичних. В основному це були однобічні підходи щодо правового регулювання і виявилися особливо чітко. Це виразилося не тільки в неточному використанні термінів, що стосуються сфери психології, а й у самообмеженні логіко-правовим підходом при визначенні змісту провідних понять та інститутів. Не враховувалися достатньою мірою потреба в аналізі психологічного механізму вибору варіанта поведінки, реальні межі передбачення й усвідомлення суб'єктом значення своїх дій, здатність керувати ними тощо. Ось чому закономірним результатом стає так звана «об'єктивна постановка», що може значно ускладнити слідчу й судову практику.

Психологічного аналізу (звичайно, пов'язаному з логіко-юридичним і кримінологічним аналізом) вимагають такі базові інститути кримінального права, як кримінальна відповідальність її підстави й межі, інститути звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з позитивною спрямованістю поведінки, коло пов'язаних з особистістю обставин, що впливають на характер і ступінь відповідальності й покарання, його можливі нижня й

верхня межі, осудність, неосудність, граничні стани, межі провини при необережності та ін. Разом із тим аналіз літератури з юридичної психології, кримінального права й суміжних галузей знань призводить до висновку про відсутність цілісної концепції психологічних засад кримінальної відповідальності й покарання всупереч значимості проблеми. Через те й виникають вищевказані проблемні питання.

Якщо погодитися з тим, що всі кримінально-карані діяння в подальшому доцільно охопити новим узагальнюючим поняттям – «кримінальні правопорушення», то тільки з необхідністю його видової диференціації за певними ознаками й особливостями, притаманними кожному з видів. Ось чому ми не можемо підтримати думку, що це мають бути *злочини* і *кримінальні проступки*, а основними критеріями такого поділу мають бути лише такі ознаки, як ступінь небезпеки кримінально-караного діяння для особи, суспільства чи держави й вид кримінально-правових наслідків.

З урахуванням тексту Концепції кримінальними правопорушеннями визнаватимуться: а) *злочини* – діяння, вчинення яких становить найвищу й високу за ступенем небезпеку для особи, суспільства або держави. Одним з видів покарання за їх

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

учинення має бути позбавлення волі, у тому числі й довічне. Учinenня злочинів матиме наслідком судимість особи; б) *кримінальні проступки* – діяння, вчинення яких має низьку за ступенем небезпеку для осіб, суспільства або держави. Їх учinenня не матиме наслідком позбавлення волі й судимості особи. За вчинення кримінальних проступків можна передбачити відповідальність і юридичної особи.

Наведені вище критерії не відбивають повною мірою сутності кримінальної відповідальності, нерозривно пов'язаної й закладеної в поняття «кримінальне правопорушення». Виходячи з критеріїв характеру й ступеню суспільної небезпеки діяння і тяжкості суспільно небезпечних наслідків закон установлює покарання. Саме ці критерії й повинні бути вирішальними в поділі кримінальних правопорушень на злочини і кримінальні проступки. До категорії «кримінальні проступки» згідно з Концепцією пропонується віднести й ті правопорушення, які сьогодні передбачено Кодексом України про адміністративні правопорушення і які мають судову юрисдикцію й не є управлінськими (адміністративними) за своєю суттю (тобто не стосуються порядку управління), як-то: дрібне викрадення чужого майна, дрібне хуліганство тощо. На такі проступки

поширюватиметься юрисдикція кримінального суду.

З огляду наведеного відмітимо, що доцільніше передбачити в законі про кримінальну відповідальність поняття «кримінальне правопорушення» й означити (виокремити) його найтяжчий прояв – злочин. Тоді, принаймні, не буде поставати питання нівелювання сутності кримінальної відповідальності. Втілення в життя основних положень Концепції вимагатиме від суспільства переходу на зовсім іншу за якістю ступінь моралі і правосвідомості. Вбачається, що українське суспільство ще не підготовлено до безперечного дотримання закону й порядку. Правовий нігілізм, безвідповідальність, прагнення в будь-який спосіб їх обійти набуває в Україні надзвичайну поширеність на тлі загального прагнення до так званих європейських цінностей. За таких умов вести мову про надмірну гуманізацію кримінального законодавства досить складно, бо це, у свою чергу, потребує перегляду не тільки окремих положень КК, а й поставить під загрозу прийняття Кодексу про адміністративні проступки, який має замінити Кодекс про адміністративні правопорушення. Це вимагатиме передовсім зміни й реформування свідомості людей, їх менталітету, що складався й переда-

вався на генетичному рівні впродовж віків. Вважаємо, що в переважній більшості випадків так звана «психологія кріпака» не дозволяє людині відповідною мірою відчувати власну гідність, прагнути до самовдосконалення й розвитку, вимагати реалізації своїх прав і при цьому дотримуватися власних зобов'язань. Це не стосується виключно всього суспільства, а, на жаль, більшої його частини. Саме такий людський потенціал формує певні організації, підприємства, установи, тобто особи юридичні. І саме останніх пропонується притягати до кримінальної відповідальності за кримінальні проступки. Досить складно дати однозначну дати відповідь на запитання, чи є доцільним існування такого напрямку в Концепції, оскільки все-таки, з нашого погляду, кримінальна відповідальність може наставати лише для осіб фізичних. Адже сутність кримінальної відповідальності полягає в персональній, особистій відповідальності за свої вчинки, а не суто в матеріальному відшкодуванні. Наслідком притягнення до кримінальної відповідальності юридичних осіб може стати повернення так званого «об'єктивного поставлення».

Як справедливо відзначає О.Д. Сітковська [16], людина, її права і свободи є дійсно вищою

цінністю суспільства, а її захист і захист її прав — це головний обов'язок будь-якої держави. Невід'ємною частиною реалізації цього завдання є ефективна боротьба зі злочинністю, що спирається на законодавчу базу, яка відповідає соціальним потребам. У цьому зв'язку в правовій літературі сформульовано принцип наукової обґрунтованості закону і практики його застосування у сфері боротьби зі злочинністю. Разом із тим його не можна зводити лише до необхідності врахування сумнівних досягнень правових наук і так званої політичної необхідності, хоча такий підхід останнім часом досить поширений. І це при тому, що правове регулювання цілеспрямовано впливає на поведінку людей, на основі індивідуалізованого відбиття дійсності інтеріорізує й реалізує відповідну систему цінностей. Тому законодавчим і правоохоронним органам належить знати і враховувати закономірності й механізми поведінки людини, зумовлені особливостями її психічної діяльності в ситуаціях, значимих для правової оцінки.

Цей висновок повною мірою поширюється й на сферу кримінально-правового регулювання кримінальної відповідальності й покарання за діяння (дію чи бездіяльність), визнані державою й суспільством як злочинні. Здійс-

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

нення вимог, що забезпечують законність і справедливість кримінального переслідування й покарання винних, неможливо без урахування психології поведінки саме фізичної особи. Тільки за таких умов закон про

кримінальну відповідальність може бути спрямований на подальшу гуманізацію, оптимізацію кримінально-правових санкцій, удосконалення окремих інститутів Загальної частини КК України.

Список літератури: 1. Баєрій-Шахматов Л.В. Соціально-правові проблеми кримінальної відповідальності та форм її реалізації: Курс лекцій: Заг. ч. – О.: БАХВА, 1996. – 192 с. 2. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – 296 с. 3. Бачинин В.А. Философия права и преступления. – Х.: Фолио, 1999. – 607 с. 4. Брайнин Я.М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. – М.: Госюриздат, 1963. – 275 с. 5. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность. – М.: Юрид. лит., 1976. – 216 с. 6. Волков Б.С. Проблема воли и уголовная ответственность. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1965. – 135с. 7. Еникеев М. И. Основы общей и юридической психологии: Учебник для вузов. – М.: Юристъ, 1996. – 631 с. 8. Козаченко И.Я. Уголовная ответственность: мера и форма выражения. – Свердловск: Изд-во юрид. ин-та, 1987. – 47 с. 9. Конституція України: Науково-практичний коментар / За ред. В.Я. Тація, Ю.П. Битяка, Ю.М. Грошевого. – Х.: Право; К.: Ін Юре, 2003. – 808 с. 10. Кудрявцев В.Н. Закон, поступок, ответственность. – М.: Наука, 1986. – 448 с. 11. Курляндский В.И. Уголовная ответственность и меры общественного воздействия. – М.: Юрид. лит., 1965. – 142 с. 12. Курс уголовного права: Учебник для вузов: Общ. ч. Т. 1: Учение о преступлении / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжовой. – М.: Зерцало-М, 2002. – 624 с. 13. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. – М.: НОРМА, 1998. – 400 с. 14. Наумов А.В. Российское уголовное право: Курс лекций: Общ. ч. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во БЕК, 1999. – 590 с. 15. Про рішення Ради національної безпеки й оборони України від 15 лютого 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів»: Указ Президента України № 311/2008 від 8 квітня 2008 р. // <http://www.president.gov.ua/documents>. 16. Ситковская О.Д. Психология уголовной ответственности. – М.: НОРМА, 1998. – 285 с. 17. Таганцев Н.С. Русское уголовное право: Лекции: В 2-х т. – Т.1 Ч. общ. – М.: Наука, 1994. – 380 с. 18. Тарбагаев А.Н. Ответственность в уголовном праве. – Красноярск: Краснояр. ун-т, 1994. – 80 с.

Надійшла до редакції 23.12.2008 р.